

16. SZÁZADI MISZILISEK NYELVTÖRTÉNETI, TÖRTÉNETI SZOCIOLINGVISZTIKAI TANULSÁGAIRÓL

TERBE ÉRIKA

1. Készülő doktori disszertációm témájaként egy XVI. századi levelezés nyelv-történeti, történeti szociolingvisztikai szempontú elemzését választottam. Az iratanyag-gal kapcsolatos előfeltevések megfogalmazása, valamint a feldolgozás módszertani kérdéseinek tisztázása elkerülhetetlen lépések a téma részletes kidolgozása előtt. Ennek a munkafolyamatnak a dilemmáit szeretném most megosztani Önökkel.

2. Ahhoz hogy reális célokat tudjunk megfogalmazni, tisztában kell lennünk a kiválasztott nyelvi anyag alapvető tulajdonságaival. Minden nyelvemlék valamilyen módon jellemzi az adott kor nyelvállapotát, tehát forrásként szolgál a kor nyelvi viszonyainak bemutatásához. Azonban fontos, hogy tisztában legyünk lehetőségünk korlátaival is.

A kiválasztott anyag Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezése, az Országos Levéltárban található (OL P1313 A hg. Batthyány család körmendi levéltára. Törzslevéltár Acta antiqua. alm. 1. lad. 1. no. 45., a P1314 Missiles no. 3729–4116., 54725–54726, és az OL E185 Archivum familiae Nádasdy Missiles jelzet alatt). 1538 és 1575 között keletkezett 242 darab magyar nyelvű misszilisről van szó. A levélfőről meglehetősen keveset tudunk. Országos tisztséget betöltő férfiak közelében élte le életét, bár saját gyermeke nem volt, több nemesi család is hozzá vitte fiát, lányát, hogy udvarában nevelkedve sajátítsa el a 16. századi társas élet szokásait. 1524-ben Mária királyné, I. Ferdinánd felesége írja, hogy Katalin udvarhölgyet Batthyány Ferenc – akkor még – királyi pincemesterhez adja feleségül (Iványi 1942: 52). A Svetkovics-család geneológiájából (P 1313 A hg. Batthyány család levéltára. Törzslevéltár. Maioratus lad. 35. no. 17.) kiderül, hogy több lánytestvére és egy fivére van, Ádám, aki a császári udvarban tanácsos. A család valószínűleg horvát gyökerekkel rendelkezik. Svetkovics Katától nem maradt fenn sajátkezű, vagyis *manu propria* magyar nyelvű irat, csak a kötelezvényén lévő aláírását és néhány sor német nyelvű írást ismerünk. Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon nyelvtudása alapján alkalmas-e a leveleket írodiktáló fej szerepére. A misszilisekben választ kapunk erre: 1538: *Jo Vram Jo fiam Megh ertettem leweledet, kit ennekem Magiarul Irtal wala, kit kedigh deakul Irtal arra wram walazt teút* (no. 3742); 1569: *Toaba Mëg Ertëttem az keged / lewélet. Egÿ rezeth. de Nëm mjndënestwíl, mërth / En Nem tudok Deak irasth, Mas az deakom sÿnchÿen / ithon, Azert kerëm keg. hogÿ Ne Jrÿon keg. Ennekëm / deakwíl lewélet hanem Magyarül.* (no. 3985); *Az mjnemeo horwath zoth k: Ennekem Jrth Annak en Jgen Newettem* (no. 4018). Környezetében nem ritka a több nyelv ismerete és használata. Ez adódik fő tartózkodási helyének, Németújvárnak 16. századi helyzetéből: nyugatra a Batthyány-birtok németségi területnek nevezett részével határos, délen pedig a horvát-szlavón vidékkel. A török támadás elől menekülő délszlavok és az áttelepülő német jobbágyok keverednek a magyar lakosokkal. 1536-ban férje, Batthyány Ferenc horvát-szlavón bán ezt írja unokaöccsének, Batthyány Kristófnak: *Towabba mjkor irz ennekem bathor deakwlys ird, hog el ne felegged es hog lassam mjnemÿ deak wag. az magÿar nyelweth*

el nem felede, a deak nylw kedÿgh zewkseghesb lezen neked idewel mjnth az nemeth nyjelw (Hegedÿs – Papp 1991: 317).

Az eredeti leveleket olvasva egyértelmű, hogy deákok munkája: a négy-öt különböző kéz nemcsak írásképeiben, hanem nyelvjárásában is jelentős eltérést mutat. A scriptorokról sajnos semmilyen közelebbi adatot nem sikerült kideríteni. A többnyire gyengén *i*-zõ, máshol *é*-zõ levelek között találunk egy jól körülírható csoportot, mely *ö*-zõ nyelvjárási sajátosságokat mutat. Ennek az okát is tudjuk: 1568. október 31. és december 4-e között valamilyen kényszerítő körülmény miatt Batthyányiné nem Németújváron, hanem egy másik várban, Pornóban, a mai Pornóapátiban tartózkodott meglehetősen szűkösen, rossz körülmények között. Megszokott deákja sem volt vele, mint ahogyan ez kiderül: *Batthianÿ Cristof irth Volt Nekém Egÿ leüÿlet, de | En Chiak illiÿen rëowid Valaztoth Jrtam Nekÿ, hogÿ | masth Ennekém ith Ninch az En titkos deakom* (no. 3965). [A levelek helyesírási sajátosságait egy korábbi tanulmányomban részletesen bemutattam (Terbe 1998: 183–185).]

A Svetkovics-levelek is megerősítik Deme László korábbi megállapításait, miszerint a leírt hangállapot nem a fejé, a fogalmazóé, hanem a kézé, vagyis a másolóé vagy leíróé; „... a fej és kéz különbözőségekor nem azért érvényesül a kéz nyelvhasználat, mert irodalmibb, hanem csak azért, mert abban van a toll” (Deme 1959: 80). Függetlenül a nyelvjárási különbségektől, valamennyi levél első személyben íródott, a levélíró azonosult azzal a formával, amiben a misszilis elkészült.

Fej és kéz viszonyát összegezve megállapíthatjuk, miután nem ismerjük a levelek diktálójának kézírásai sajátosságait, és a deákok nyelvét sem tudjuk mihez viszonyítani, fej és kéz kapcsolatát nem vizsgálhatjuk. Nem tudhatjuk, hogy a diktáló nyelvi sajátosságai mennyiben befolyásolták a levelek helyesírását, és milyen mértékben érvényesült a scriptor nyelvi normája. A helyesírási vizsgálat csupán a kézírás sajátosságait összegezheti.

3. A diktálás ténye új kérdéseket vet fel: vajon mindig maga a levélíró fogalmazta-e meg a szöveget, vagy esetleg csak a tartalmát mondta el, és a mondatalkotás a deákra maradt. Folyamatosan olvasva az anyagot, feltűnik, hogy stílusában, szóhasználatában, az egyes levelek hangulatában nagyfokú hasonlóság mutatkozik. Ez pedig arra utalhat, hogy szószerint diktált szöveget vetettek papírra, másként nem képzelhető el ez a homogenitás a korábban vázolt körülmények miatt. Készülő disszertációmban ebből a véleményből kiindulva konkrét adatokkal szeretném bizonyítani feltételezésemet. Ehhez olyan nyelvi elemek előfordulását, szógyakoriságát kell megvizsgálni, amelyek jól jellemzik az egyén beszédét. Ilyen például a módosítószók és a melléknevek, de jellemzőek lehetnek a levélben előforduló megszólítások és említések is. A misszilisek általános formái követelményeivel nyilvánvalóan tisztában volt minden deák, ezért nagy eltérések nemigen fordulhattak elő. Esetünkben még kevésbé sorolható a címzés, a bevezetés és a zárórész a bizonyítékok közé, ugyanis javarészt latin nyelven íródtak. Ha figyelembe vesszük Svetkovics Kata viszonyát a latin nyelvhez, ezek a sorok minden bizonnyal a deákok önálló mondatai, de nagyon kötött szövegek. Nézzük, mit mondanak a számok: 241 levélből (a kötelezvényt nem sorolom a misszilisek közé, ez egy korabeli jogi irat, szigorú formulákkal, kevésbé tükrözi az élőbeszédet) csak 25 esetben volt magyar nyelvű a bevezetés, míg a záró formula 225-ször. A külső oldalon lévő címzés csupán hat esetben magyar.

4. A szöveg szintű vizsgálatok fényt deríthetnek a levélíró és a címzettek közötti viszonyokra, és lehetőség nyílik több kommunikációs helyzetben is megfigyelni nyelvi viselkedését. Batthyányné a legtöbb levelet unokaöccséhez, Batthyány Kristófhoz írta, majd annak fiához, Boldizsárhoz. Néhány levelet küldött Kristóf feleségéhez – saját hűgához – Svetkovics Erzsébethez, majd Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottyaéhoz. Mintegy húsz levél címzettje Nádasdy Tamás országbíró és felesége, Kanizsai Orsolya; írt pár levelet birtokügypben tisztartónak, sáfárnak, és egy-egy távolabbi rokonnak szánt levél is fennmaradt.

A címzettek részletezése, a hozzájuk fűződő viszony feltárása fontos háttér-információ. A mai olvasó számára is érthetővé tehet olyan utalásokat, amik a kortársak számára ismertek voltak. Ebből tudhatjuk meg, hogy a levelezőfelekkel más-más arcot öltő Kata asszony kommunikációja során milyen képet kívánt kialakítani magáról. Nem csupán a tartalmi közlésből, hanem annak megfogalmazási módjából is sok minden kiderül.

Kristóf unokaöccse például, aki egyben sógora is, ifjabb korában szeretett nagyvonalúan élni, évekig perben-haragban volt feleségével és fiával, gyakran küzdött anyagi gondokkal. Ilyenkor Svetkovics Katától kért pénzt. Érdekes megfigyelni, hogy milyen kifogásokkal tér ki az asszony a kérés elől. A sógorához írt leveleket egyébként is jellemzi az anyáskodó, tanácsokat osztogató, olykor kioktató stílus: 1561: *Býzon azt ighen kýwannam es akarnam, hofi eger megh bekewlhetnetek az ew Attiafýawal, ký isten eleotis kedwes wolna, Mert az wgian ighen Jsten ellen walo dologh, hofi illý nagi gýewleolesegghe es haraggal Enny Jdeigh waýtok egi máshoz, Kýrewl býzon nagi Zamot adthok tý az wr isten eleot, Mert affele dolgot az wr isten ereossen Mýnnýajýwnknak týltia, Es az, az ew legh Nagiob es feoyýeb parancholattia, hofi egi maast týzta zýwbeol zeresseok, es wgi lezewnk az nagi istennek kedwebe, Ha Kték eddigh bekewel laktanak wolna, talan wolnanak most Battianý Nemzetbeliek Nekewnk hatan wagi Niolczan. Azert ýdeie wolna ýmmaron egizer weget wetný az sok haragnak, es k. az ew attýa fýawal megh egienessewlnj* (no. 3882). Kristóft egyébként a levelekben *jo uram fiam, nagyságos szerető és tisztelendő fiam, Kristóf uram, kegyelmed, nagyságod, nagyságos uram és szerelmes rérem* megszólításokkal illeti.

Unokaöccse fiával, Boldizsárral érdekesen alakult kapcsolata. Kezdetben, a nagy korkülönbség miatt is fiaként kezeli, de csakhamar, ahogyan az ifjú egyre befolyásosabb lett uralkodói körökben, ő pedig idősebb, elesettebb, már magának keresett oltalmat, segítséget: 1574: *Azerthh býzoný Zwwnk Zerýnt Akarnank | hogýha az Napra the k:medis: oda Jwhetne | kwzeogre hozank, kerýwkwýs azon .k. mýnt | Jo wrwnkat, es fýwnkat, hogýha olý | Zorgalmatos dolgaý Nem lennenek knek: otth | Posomba, Jwne alla k:med: (no. 4108). A levelekben a jó uram és jó fiam, kegyelmed, nagyságos mineküink szerelmes fiúnk, szerelmetes uram* megszólítás illeti.

A családtagok iránt megnyilvánuló komoly, felelősségteljes, anyáskodó énjével szemben új oldalát ismerhetjük meg Nádasdy Tamáshoz írott leveleiből. Csipkelődő, élcélődő, humoros arca meglepő a többi levél olvasása után. Érződik, hogy régi, meghitt barátság köti össze őket. 1555: *Az hol Nag: azth ýrýa | hog mý [Nádasy feleségére érti] meg chwfollyok az ag Embereketh mýenk wona | a panaz Merth mý wagwnk Agok, Jmmar chak azth | bannýatok ha Rwhath kerwnk twletők, Mýg Jfýak valank | Mý sem gondoltwnk sokath Rwhawal, merth oz yfýw | Ember annékwlis Eleg zep, De Semmý Ez Emastany | Rwhankra walo kólthsýg² Jm ha mý meg halwnk, | hath Nagsagod mýnd az en vrammal Eggetómbe, Eg, eg | Jspanýor leanth wýztök, hog kýknek Rwhazatthýokra |*

týzer tebbet kel kólthenótók, hog nē mast Reank kóltýtók / Azokath chak Rwhazny sem gewzýtók (OL E 185. MKA. A Nádasdy család levéltára, Misszilisek. 4. cs.). Ez a bensőséges viszony a megszólításokban is tükröződik: *nagyságos ennekem szerelmes uram, nagyságos tisztelendő uram* és az általánosan használt *nagyságod, kegyelmed* mellett egyedül Nádasdy Tamást szólítja *nagyságos és nekem tisztelendő uram és jó barátomként*.

A birtokügyeket igazgató várnagyhoz, tiszttartóhoz, sáfárhoz írott levelekben újabb arcát ismerhetjük meg. Ezeket a leveleket egyszerűbb, tömörebb, lényegre törőbb mondatszerkesztés jellemzi: 1555-ben Cigány Pál őrségi őrnagynak mindössze ezt írja: *hagyom En te Noked hogy az Nyolch alchnak myndenynek Egy Egy forentot agy* (no. 3869). Az engedetlen szolgálót meg is fenyegeti olykor. 1567-ben Márton sáfár kapta ezt az intést: *Towabba Jm oda kwlđetem eg kochyth kwzegrre, es mjkor / wýzza Jöy, akor, walamý weres haymath az ky oth wagyon / Ragd Rea, es walamý Saýtothýs hattak wolth az majornenal / aztýs Rea Rakýad merth az nekwl zwkkelkem, es ne mong / ennekem hog nem marad Boltýsar wramtwl, merth ha azth / mondod Jsten Twgýa hog ottan Read panazolok Neký, hog / megh, Bóntessen hog ne legýen wg mýnth az Kowerth kyth / nem hattad wagný az en zwksegemre* (no. 3903).

5. Ebben az előadásban csupán ízelítőt adhattam vizsgálandó nyelvi anyagom sajátosságairól és az ebből fakadó kutatási lehetőségekből. Fontosnak tartom a XVI. századi nyelvi norma alakulásának vizsgálatát, de irategyüttesemből erre csupán korlátozottan következtethetünk. Történeti szociolingvisztikai elemzésekre viszont nagyon is alkalmas a levelezés, hiszen különböző társadalmi helyzetben lévő emberekkel, férfiakkal és nőkkel, ifjabbakkal és idősebbekkel is váltott levelet Batthyányné. A korpusz viszonylag nagy korszakot ölel fel – 37 évet –, bár a 242 levélből 200 darab 1567 és 1575 közötti időben íródott, tehát ebből a nyolc esztendőből összefüggő, bőséges anyag áll rendelkezésünkre.

A vizsgálódás egyben módszertani próbálkozás is, miként lehet leírni szociolingvisztikai módszereket olyan nyelvi anyagon alkalmazni, ahol korlátozottan érvényesül nyelvi kompetenciánk. Az elemzés nélkülözhetetlen része a hagyományos nyelvtörténeti eszközök alkalmazása: lexikai, szintaktikai, mondatszerkesztési vizsgálatokkal kell alátámasztani megfigyeléseinket.

Disszertációm eredményeként arra számítok, hogy sikerül – még ha töredékesen is – felvázolni egy XVI. század közepén élt asszony írott nyelvi szokásait. Igyekszem választ kapni arra a kérdésre is, hogy a deák részéről megnyilvánuló nyelvi tudatosság és a levélírói szuverenitás milyen hatást gyakorol egymásra, hol húzódik az a határ, amit még a deák saját nyelvi normája szerint alakíthat, és mi az, ami már a levélíró nyelvi szuverenitásának része.

HIVATKOZÁSOK

- Deme László 1959: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez = Nyelvtudományi Értekezések* 20, Budapest, Akadémiai.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos szerk. 1991: *Középkori leveleink 1541-ig*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Iványi Béla 1942: A körmendi levéltár memorábilái, *Körmendi füzetek* 2, 52.

- Kertész Manó 1996: *Szállok az Úrnak*, Budapest, K.u.K. Könyvkiadó.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában = Nyelvtudományi Értekezések 25*, Budapest, Akadémiai.
- Papp László 1964: *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században = Nyelvtudományi Értekezések 44*, Budapest, Akadémiai.
- Terbe Erika 1998. Néhány misszilis helyesírásáról, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, 183–5.